

УДК 37(091)(477.83)"18/19"

М. Д. Галів,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка)
halivm@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-7068-3124

КРИТИКА ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦЯХ ІВАНА ФРАНКА

У статті проаналізовано технології критики писемних джерел, які застосовував видатний український вчений Іван Франко (1856–1916) у своїх працях з історії освіти. Показано механізми застосування вченим зовнішньої критики джерел (місцезнаходження, матеріальна основа, формат, мова, дата і авторство, адресованість, репрезентативність документів). Описано способи внутрішньої критики джерел, яка будувалася на поясненні певних понять, встановленні генези ідей, виокремленні простих фактів без їх подальшої перевірки.

Ключові слова: критика писемних джерел, історія освіти, Іван Франко.

Постановка проблеми дослідження. У контексті дослідження методологічних засад українського історико-педагогічного нарративу XIX–XX ст. маловивченим аспектом залишається аналіз задіяваної авторами критики писемних джерел. Вивчення джерелознавчого інструментарію істориків освіти та педагогічної думки актуалізується потребою сформувати цілісний образ наукового стилю мислення вітчизняних учених, які закладали підвалини історико-педагогічної науки в Україні. Серед них вагоме місце займає Іван Франко – геніальний мислитель, письменник, учений-енциклопедист, який присвячував значну увагу питанням історії освіти та шкільництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Педагогічну спадщину І. Франка досліджували О. Дзеверін, Б. Мітюров, В. Савинець, Г. Паперна, В. Смаль, Г. Васянович, О. Вишневецький та ін. Творчість І. Франка, як історика школи і освіти, вивчали О. Караманов, В. Смаль. Історичні та історіософські концепції вченого стали предметом дослідницької уваги І. Мохнатюка, В. Артюха, Г. Синичин тощо. На думку В. Смаля, автора праці "Іван Франко як історик освіти", найбільше уваги у своїх історико-педагогічних пошуках, мислитель присвятив періоду кінця XVIII – початку XIX ст. у Галичині.

Мета статті – проаналізувати критику джерел, яку застосовував І. Франко у своєму історико-педагогічному нарративі.

Виклад основного матеріалу. Спеціальних історико-педагогічних праць у І. Франка було небагато. До таких можна зарахувати публіцистичні статті "Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883" та "Університети в Росії". Власне науковими історико-педагогічними працями є опублікована в журналі "Київська старовина" стаття "До історії освіти в Галичині" [1] та декілька публікацій у збірнику джерел "Матеріяли до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку" [2], [3], [4], [5]. Усі вони мають джерелознавчий характер. В окремих працях учений присвячував певні розділи питанням історії освіти.

Увага І. Франка до історико-педагогічного джерела визначалася його позитивістсько-сциентистськими переконаннями. В історико-педагогічних працях учений аналізував здебільшого писемні джерела, котрі вважав ключовими для історіописання. "Лише велике винайдення письма розриває одвічний морок і починає справжню історію" [6: 26], – писав він, немовби акцентуючи на тому, що "справжньою історією" є історія, про яку залишилися писемні джерела.

Видатний учений, як і більшість істориків, у тому числі й істориків педагогіки та освіти, відстоював необхідність опрацювання якомога більш повної кількості джерел із певної проблеми. В одній із рецензій І. Франко вказував на потребу придивлятися "наскільки автор відповідно й повно використав свій (джерельний. – М. Г.) матеріал". Відповідне і повне використання джерел, на думку вченого, дає змогу "змалювати образ" певної епохи і його відповідність дійсності, яку можна "відтворити на основі того матеріалу" [7: 33]. Тож, на думку І. Франка, писемні джерела виконують подвійну роль – матеріалу для створення "образу" минувшини і верифікаційного засобу для встановлення відповідності сформованого історичного "образу" минулій дійсності. З цієї тези бачимо, що вченому було притаманне дещо спрощене розуміння джерела як "правдивого свідка минулого", котре містить фактичну інформацію про історичну дійсність. Ідея релятивності джерела, з огляду на його авторську суб'єктивність та інтерпретаційність, котру піднесли неокантіанці, або була невідома І. Франкові, або ж не сприймалася І. Франком-позитивістом.

Особливо учений підносив потребу збирання і публікування джерельних матеріалів, акцентуючи насамперед на архівних документах. Відомому історику, автору низки праць з історії шкіл о. А. Петрушевичу він власне й дорікав "повним браком архівних студій" [8: 298]. Друкуючи джерела до історії освіти Галичини, І. Франко зауважив, що вони залишають відкритими низку питань з минувшини українського шкільництва, й констатував: "Повну відповідь на се все можуть дати лише архіви, головню

архів львівського намісництва та міністерства освіти в Відні..." [3: 175]. Подібно і в рецензії на працю К. Харламповича про Острозьку школу науковець закликав дочекатися нових документів, і висловлював сподівання, що їх надасть публікація родинних архівів Сангушків та Острозьких [9: 83].

Опрацюючи джерела, І. Франко використовував здебільшого *зовнішню критику*. Остання полягала в аналізі та характеристиці таких аспектів:

1) *місцезнаходження джерела*. Так, ведучи мову про меморіал графа К. Красицького щодо освіти селян (1841 р.), вчений вказує, що знайшов його в бібліотеці Осолінських (рукопис № 2843) [1: 160 прим.]. Про публіковані ним "Шкільні правила" (1817 р.) зазначає, що вони перебувають у бібліотеці НТШ, а про документ "Просьба Любачівських міщан за руську мову в школі з 11 липня 1827 року" пише як такий, що знайдений між деканальними актами в містечку Яворів [3: 206, 249].

Чимало історико-педагогічних документів, опублікованих І. Франком, були його власністю, про що він також повідомляв (наприклад, про наявність у нього книг протоколів із різних сіл Скалатського і Бучацького повітів, де нотувалося чимало офіційних документів щодо шкільництва, вчений коротко сповідав: "в моїм посіданю" [3: 176, 182, 200]). За таких обставин він вказує те, яким чином джерело потрапило до нього. Так, у виданні матеріалів до "культурної історії Галичини" І. Франко завжди вказує від кого він отримав аналізовані джерела: рукописний підручник "Богословіє нравственности" учений одержав від о. О. Бобикевича зі Стрия, буквар о. М. Щавінського придбав у "одного львівського антикварія", шкільний підручник "Методика" М. Торбацького йому передав журналіст В. Торбацький [5: 279, 286, 290];

2) *матеріальна основа джерела*. При публікації деяких джерел І. Франко, дотримуючись археографічних вимог, описував папір, на якому зафіксовано текст джерела. Характеризуючи матеріальну основу такого історико-педагогічного джерела як "Богословіє нравственности" (1806 р.), учений вказує, що рукопис написаний на "сірому, грубому, дуже примітивно робленому папері без ніяких водяних знаків" [5: 280]. Не забував учений, коли працював з оригіналом, а не копією, описати й формат джерела: "Книжочка формату 8-ки, має 84 нумерованих сторін і в дадатку дві друковані табелі, вирізані з якихось інших друків з доклеєними до них руськими писаними титуликами (оправа нова)" [5: 286], – писав він про рукописний буквар о. М. Щавінського; "...рукопис оправний in folio, добре захований, зложений з 62 нумерованих карток, без титулу..." [5: 290], – окреслював "Методику" М. Торбацького.

3) *мова джерела*. Як першорядний філолог, І. Франко не легковажив цим аспектом. При цьому, звісно, звертав увагу і на мову як лінгвокультурне та історичне явище, і на алфавіт. Говорячи про "Ізборник" 1073 р., учений відзначає, що він є переписом староболгарського збірника царя Симеона на староруську мову "з виразними відтінками київського говору", а другий "Ізборник" (1076 р.), на його думку, написаний "мовою, живішою і більше зближеною до народної південноруської" [10: 98]. "...Увесь писаний руською мовою, але латинським письмом" [5: 279], – зауважив дослідник щодо рукопису "Богословіє нравственности" (1806 р.). Про "Методику" М. Торбацького (1827–1828 р.) І. Франко писав так: рукопис за винятком другої (німецькомовної) частини арифметики та кількох інших вставок німецькою мовою, написаний "по руськи, а властиво тою церковно-руською мовою, що тоді вважала ся книжною *par excellence*". Титули переважно написані "по руськи" кирилицею, трапляється "гарна руська скоропись", але переважна частина руського тексту писана латинкою [5: 291];

4) *датування документу і часові обставини його появи*. І. Франко переважно мав справу з датованими документами історико-педагогічного характеру і йому не доводилося встановлювати час їх написання. З огляду на це, він інколи вдавався до характеристики часу появи документу. Для прикладу, аналізуючи "Богословіє нравственности", написане одним із студентів під час навчання у Львівському університеті 1806 р., учений, використавши працю польських учених Л. Фінкеля та С. Стажинського з історії цього закладу, зазначив, що моральну теологію читав призначений власне у цьому році професор Теодат Мараморш – вірменський священник, доктор теології і вихованець цього ж університету [5: 280];

5) *авторство джерела*. Як і у випадку з часом написання, проблема авторства перед І. Франком поставала рідко. Здебільшого він використовував атрибутовані писемні джерела, навіть коли йшлося про підписи ініціалами. Так, автор рукописної "Методики" (1827–1828 рр.) підписався "Н. Т.", але для ученого не складало труднощів ідентифікувати автора, оскільки цей рукопис він отримав від В. Торбацького, котрий передав ще й "цілий жмут" інших рукописних матеріалів свого діда Миколи, підписаних або "Торба", або "Торбацький" [5: 290]. Цікавим є зауваження І. Франка з приводу о. М. Щавінського, автора рукописного "Букваря" (1814–1815 рр.). Біля букви "ю" у цьому рукописі автор зобразив пастуха, що грає на сопілці. І. Франко припустив, що це зображення мало позначати слово "югас", яке, щоправда, було невідомим у Болохівцях на Дрогобиччині – селі де душпастирював о. М. Щавінський. А тому І. Франко зробив висновок, що священник-автор букваря походив із Лемківщини або Турківського повіту, де власне вживається слово "югас" [5: 286–287]. Таким чином учений, завдяки своїм блискучим знанням діалектології, вказав на приблизне місце народження автора історико-педагогічного джерела;

б) *адресат документу (за наявності)*. Зазвичай учений не звертав особливої уваги на адресатів певних документів офіційного характеру. Лише в одному випадку він прокоментував цей джерелознавчий аспект, з огляду на його нестандартність. Публікуючи в "Київській старовині" скаргу селян с. Залуччя на місцевого поміщика за його утиски з приводу школи (1840 р.), І. Франко відзначає, що вона спрямована до городенського декана, а не снятинського, у віданні якого перебувала залучська парафія. Відтак, учений зауважив: звернувшись зі скаргою до іншого декана, громада с. Залуччя прирікала їй на безплідність, оскільки цей декан нічим не міг допомогти їй, навіть коли б і бажав. Спершись на невисловлену прямо думку, що селяни знали про безперспективність цієї скарги, І. Франко робить "очевидні" висновки: мешканці Залуччя не довіряли своєму декану, рівно ж як і священику свого села; скарга такого змісту була не першою, але усі попередні не дали результату (були "кинуті належними властями під сукно"); селяни хотіли поділитися своєю бідою із сусіднім деканом, можливо сподіваючись на його особисте втручання [1: 164]. У даному випадку адресованість джерела підштовхнула дослідника ще й до аналізу обставин появи документу;

7) *репрезентативність джерел*. Публікуючи матеріали з історії галицького українського шкільництва за 1801–1848 рр., І. Франко зазначив: "Загалом усі ті доступні нам матеріали – розпорядження та куренди дають лише частину образу руського нар. шкільництва, виявляють наміри та погляди правительства та ерархії, нариси, як повинно було бути, подають норми або рами образу, але не показують нам, як виглядала наша нар. школа на ділі, чим була вона в життю нашого народу під панщиною, який був стан освіти, яке становище вчителів супроти властей і народу, який був персонал тих учителів і т.д. Для відповіді на ці питання маємо в наших матеріалах лиш дуже скупі відомості (в загальних числах шкіл, у конкурсах на вчительські посади, де вказано дотацію вчителя в поодиноких селах, у дисциплінарних судах на поодиноких учителів суджених за різні проступки і т.и.)" [3: 174–175]. Таким чином, він окреслив загальну історичну інформативність джерел, ширше описавши коло питань, які вони не розкривають. В інших випадках І. Франко короткими фразами окреслював репрезентативність джерел. Так, з приводу прохання любачівських міщан щодо впровадження української мови навчання у школі (1827 р.) учений писав: "Вона ("просьба". – М. Г.) показує наглядно, як національне почуте будило ся у нас наслідком самого тиску абсолютизму та покривдження руського обряду й руської мови" [3: 246].

Внутрішня критика джерел І. Франком в історико-педагогічних працях майже не здійснювалася. Її, щоправда, можна фіксувати в історичних працях ученого. Звісно, внутрішня критика цілковито відсутня у публікаціях історико-педагогічних джерел, де просто не є актуальною. В інших працях, насамперед популярного характеру, учений не вдаючись до внутрішньої критики джерел, упевнено використовував запозичені з них відомості. Прикладом, може слугувати стаття "Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883", де автор послуговувався офіційною статистикою, не піддаючи її сумніву.

Різновидом застосовуваної І. Франком внутрішньої критики джерел є встановлення генези змістових компонентів джерела. Так, характеризуючи статті "Ізборника" 1076 р., він цитує статтю "Слово некоего отця к сину своєму", і вказує, що воно складене на основі візантійського твору імператора Василя "Поучення, дані синові його Льву" [3: 100]. На жаль, учений не навів конкретних лінгвістичних аргументів на підтвердження своєї думки, вказавши лише, що "просторе поучення" частково стало основою для повчання Володимира Мономаха. По-суті, автор залишив читачеві довіритися його енциклопедичним знанням. У подібному стилі І. Франко характеризував генезу відомостей рукописного підручника "Методика" М. Торбацького, відзначивши, що значна частина тексту є перекладом з німецьких підручників [5: 291].

Ще одним характерним проявом внутрішньої критики джерела І. Франком була його увага до логіки викладу тексту, форми і змісту наведеної у документі інформації. Так, аналізуючи зміст рукописного підручника "Богословіє нравственности" як історико-педагогічного джерела, учений, зазначив наскрізь догматичний і дедуктивно побудований виклад, схоластичні дефініції [5: 281]. Зміст підручника видався йому "переливанням з пустого в порожнє", проте учений розумів, що на початку XIX ст. це називалося "наукою". Зрештою, дослідник не стримався від іронії. Зауваживши, що з першого тому підручника втрачено 157 параграфів він вдався до емоційного деривативу: "Розуміється, людськість нічогісінько не стратила на тій згубі" [5: 281].

Оскільки І. Франко найчастіше мав справу з історико-педагогічними документами офіційного характеру (курендами, розпорядженнями, циркулярами, інтیمатами тощо), то не піддавав сумніву висловлену у них інформацію, часто сприймав її за історичний факт, не вдаючись до аналізу. Так, зустрівши в одній із куренд згадку про лист галицького губернського правління від 2 червня 1847 р. щодо піднесення руських парафіяльних шкіл, І. Франко висловив подив з приводу уваги австрійської краєвої влади до українських народних шкіл і... на цьому зупинився. "Нотуємо на разі сей *історичний факт* і на сьому уриваємо свої виписки (курсив наш. – М. Г.)" [3: 249], – зазначив він, не вдаючись до подальшої критики і, як бачимо, сприйнявши таке повідомлення власне за факт.

Висновки. Отже, І. Франко надавав визначального значення писемним історико-педагогічним джерелам у процесі дослідження минулого освіти, ставлячи вимогу до їхньої повноти при опрацюванні проблеми та надаючи перевагу архівним матеріалам. Загалом, учений задіював здебільшого зовнішню критику джерел (місцезнаходження, матеріальна основа, формат, мова, дата і авторство, адресованість, репрезентативність), натомість внутрішня критика будувалася на поясненні певних понять, встановленні генези ідей, виокремленні простих фактів без їх подальшої перевірки.

Подальшого вивчення потребує ставлення І. Франка до історико-педагогічного факту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Мирон (Франко І.) К истории просвещения в Галиции / Мирон // Киевская старина. – 1893. – Т. 43, Кн. 10. – С. 159–165.
2. Франко І. Заходи коло просвіти в львівській дієцезії 1784 – 1792 рр. / І. Франко // Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку. – Львів : Накл. НТШ, 1902. – С. 99 – 102.
3. Франко І. Матеріали до історії гал.[ицького] руського шкільництва в рр. 1801 – 1848 / І. Франко // Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку. – Львів : Накл. НТШ, 1902. – С. 174–257.
4. Франко І. Перше руське просвітне товариство з рр. 1816 – 1818 / І. Франко // Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку. – Львів : Накл. НТШ, 1902. – С. 258–276.
5. Франко І. Три рукописні підручники руські з літ 1806, 1815, 1829 / І. Франко // Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку. – Львів : Накл. НТШ, 1902. – С. 277–304.
6. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами. Вступ / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-и томах. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 45. – С. 24–40.
7. Франко І. Jozef Krajewski. Tajne związki polityczne w Galicyi od roku 1833 do roku 1841. Według niewydanych źródeł rękopiśmiennych oraz aktów rządowych i gubernialnych / І. Франко // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1904. – Т. 58, Кн. 2. – С. 32–38.
8. Франко І. О[тець] Антін Петрушевич. Ювілейна сільветка / І. Франко // Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – К. : Наукова думка, 2010. – Т. 54. – С. 280–306.
9. Франко І. К. Харлампович. Острожская православная школа, историко-критический очерк (Киевская старина, 1897, V і VI, стор. 177–207, 303–388) / І. Франко // Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – К. : Наукова думка, 2010. – Т. 54. – С. 82–84.
10. Франко І. Из лектури наших предків XI в. / І. Франко // Франко І. Мозаїка: Из творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах. – Львів : Каменяр, 2002. – С. 96–106.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Myron (Franko I.) K istorii prosveshcheniya v Galitsii [To the History of Education in Galicia] / Myron (Franko I.) // Kievskaya starina [Kievan Antiquity]. – 1893. – Т. 43, Кн. 10. – S. 159–165.
2. Franko I. Zakhody kolo prosvity v lvivskii dietsezi 1784–1792 rr. [The Activities in Education in Lviv Diocese in 1784–1792] / I. Franko // Materiialy do kul'turnoi istorii Halytskoi Rusy XVIII i XIX viku [Materials for the Cultural History of Galician Rus XVIII and XIX Century]. – Lviv : Nakl. NTSh, 1902. – S. 99–102.
3. Franko I. Materiialy do istorii hal.[ytskoho] ruskoho shkilnystva v rr. 1801–1848 [Materials for the History of Galician Ukrainian Schooling in 1801–1848] / I. Franko // Materiialy do kul'turnoi istorii Halytskoi Rusy XVIII i XIX viku [Materials for the Cultural History of Galician Rus XVIII and XIX Century]. – Lviv : Nakl. NTSh, 1902. – S. 174–257.
4. Franko I. Pershe rus'ke prosvitne tovarystvo z rr. 1816–1818 [The First Ukrainian Educational Society in 1816–1818] / I. Franko // Materiialy do kul'turnoi istorii Halytskoi Rusy XVIII i XIX viku [Materials for the Cultural History of Galician Rus XVIII and XIX Century]. – Lviv : Nakl. NTSh, 1902. – S. 258–276.
5. Franko I. Try rukopysni pidruchnyky ruski z lit 1806, 1815, 1829 [Three Ukrainian Handwritten Books from 1806, 1815, 1829] / I. Franko // Materiialy do kul'turnoi istorii Halyts'koi Rusy XVIII i XIX viku [Materials for the Cultural History of Galician Rus XVIII and XIX century]. – Lviv : Nakl. NTSh, 1902. – S. 277–304.
6. Franko I. Nauka i yii vziemyny z pratsiuichymy klasamy. Vstup [Science and Its Relationship with the Working Classes. Introduction] / I. Franko // Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-y tomakh [Collected Works in 50 Volumes]. – K. : Naukova dumka, 1985. – Т. 45. – S. 24–40.
7. Franko I. Jozef Krajewski. Tajne związki polityczne w Galicyi od roku 1833 do roku 1841. Według niewydanych źródeł rękopiśmiennych oraz aktów rządowych i gubernialnych / I. Franko // Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka [Notes of Shevchenko Scientific Society]. – 1904. – Т. 58, Кн. 2. – S. 32–38.
8. Franko I. O[tets] Antin Petrushevych. Yuvileina sylvetka [Father Anton Petrushevych. Jubilee Silhouette] / I. Franko // Franko I. Dodatkovy tomy do zibrannia tvoriv u 50-y tomakh [Additional Volumes to the Collected Works in 50 Volumes]. – K. : Naukova dumka, 2010. – Т. 54. – S. 280–306.
9. Franko I. K. Kharlampovich. Ostrozhskaya pravoslavnaya shkola, istoriko-kriticheskiy ocherk (Kievskaya starina, 1897, V і VI, стор. 177–207, 303–388) [K. Kharlampovich. Ostrog Orthodox School, the Historical-Critical Essay (Kievan Antiquity, in 1897, the V and VI, pp. 177–207, 303–388)] / I. Franko // Franko I. Dodatkovy tomy do zibrannia tvoriv u 50-y tomakh [Additional Volumes to the Collected works in 50 volumes]. – K. : Naukova dumka, 2010. – Т. 54. – S. 82–84.
10. Franko I. Iz lektury nashykh predkiv XI v. [What Read our Ancestors in the XI century] / I. Franko // Franko I. Mozaika : Iz tvoriv, shcho ne vviishly do Zibrannia tvoriv u 50 tomakh [Mosaic : Works That are not Included in the Collected Works in 50 Volumes]. – Lviv : Kameniar, 2002. – S. 96–106.

Галив Н. Д. Критика письменных источников в историко-педагогических трудах Ивана Франко.

В статье проанализированы технологии критики письменных источников, которые применял выдающийся украинский ученый Иван Франко (1856–1916) в своих трудах по истории образования.

Показано механизмы применения ученым внешней критики источников (местонахождение, материальная основа, формат, язык, дата и авторство, адресование, репрезентативность документов). Описаны способы внутренней критики источников, которая строилась на объяснении определенных понятий, установлении генезиса идей, выделении простых фактов без их дальнейшей проверки.

Ключевые слова: критика письменных источников, история образования, Иван Франко.

Haliv M. D. The Criticism of Written Sources in Ivan Franko's History-Pedagogical Works.

The criticism technologies of written sources, which were applied by the outstanding Ukrainian scientist Ivan Franko (1856–1916) in his works from the history of education, are analyzed in this article. Relevance of the study is attributed to the following factors: 1) nowadays active attention of the scientists is connected with the methodologies of history-pedagogical research; 2) technologies of criticism by historians of education including Ivan Franko are unexplored. The author used such methods as content-analysis of scientific and journalistic works of Ivan Franko from the history of education, analysis and synthesis, typological interpretation, logical-semantic method. The results of the study are: a) Ivan Franko paid great attention to written sources to study the history of education; b) the mechanisms of external criticism of sources which Ivan Franko applied (analysis of location, material basis, format, language, date and authorship, addressee, representativeness of documents) are indentified; c) methods of internal criticism of sources, which were based on explaining certain concepts, establishing the genesis of ideas, separating simple facts without further verification, are clarified. The following conclusions are drawn: Ivan Franko used external criticism in his works from the history of education but internal criticism was less used. The next task is to study the understanding of the concept "fact" by Ivan Franko.

Key words: criticism of written sources, history of education, Ivan Franko.